

ІСТОРИЧНА ФОРТЕЦЯ “ОКОПИ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ” НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

© Лукомська З. В., 2016

У дослідженні представлено маловідомий фортифікаційний об’єкт “Окопи Святої Трійці”, який був зведений у XVII ст. на території сучасного с. Окопи, Борщівського району, Тернопільської області. Унікальність об’єкта полягає у його розташуванні на вузькому перешийку із стрімкими скелястими берегами, у межиріччі, недалеко від впадіння р. Збруч у р. Дністер. Розкрито особливості колишнього стратегічного військового об’єкта, представлено його етапи розвитку від періоду закладення до сучасного стану. Проведено ідентифікацію збережених цінних елементів колишньої фортеці та виконано теоретичну реконструкцію її первісної планувальної структури. Запропоновано ідеї щодо представлення, охорони та збереження існуючих фрагментів історичної фортеці.

Ключові слова: історична фортеця, бастионна лінія оборони, реконструкція, ревалоризація, охорона історико-архітектурної спадщини.

Постановка проблеми

Історична фортеця “Окопи Святої Трійці” належить до пам’яток фортифікаційного зодчества України та Європи епохи бароко. Вона є одним із небагатьох унікальних оборонних об’єктів, розташованих на території Західної України, у якій були використані своєрідні природні особливості місцевості для створення стратегічного оборонного пункту тодішньої Речі Посполитої, а потім на її основі – розвитку міста.

Сьогодні колишня оборонна система фортеці є майже втрачена, як і більшість подібних історичних об’єктів Західної України. Оскільки саме історичні замки, фортеці, оборонні сакральні комплекси першими потрапляли під удар військ, і будучи головною перешкодою для розвитку історичних середмість, були спочатку розібрані та ліквідовані у процесі реконструкцій міст. Тому сьогодні склалась така ситуація, що значна кількість колишніх історичних фортець є майже невідомими для суспільства, оскільки рідко виникає можливість у той чи інший спосіб представити хоча б їхні збережені фрагменти на огляд широкому загалу глядачів. Також у переважній більшості випадків такі містобудівні утворення не мають статусу пам’ятки, а отже, не охороняються в належний спосіб.

Найактуальнішою проблемою фортеці у с. Окопи і аналогічних об’єктів на території Західної України є потреба розкриття цінності унікального фортифікаційного об’єкта та подальша його охорона і збереження. При цьому необхідним є проведення ґрунтовних комплексних наукових досліджень та звернення до українського і європейського досвіду щодо ревалоризації цінних історичних фортифікаційних комплексів. З метою виконання цього завдання були досліджені приклади вдалого ознакування, музеєфікації та експонування історичних оборонних комплексів у Європі та використані подібні пам’яткоохоронні методики у процесі збереження історичної фортеці у с. Окопи.

Мета роботи – дослідити історичний розвиток та існуючий стан колишньої унікальної фортеці XVII ст. “Окопи Святої Трійці”. На прикладі цього об’єкта віднайти і запропонувати можливі шляхи розкриття та представлення цінності частково втрачених історичних оборонних об’єктів суспільству, що сприятиме їх охороні та збереженню.

Виклад основного матеріалу

Історичні передумови закладення фортеці та етапи розвитку

На даний час колишня видатна фортеця розташована на території села Окопи Борщівського району Тернопільської області, на півострові, між річками Збруч та Дністер, на межі між Тернопільською, Хмельницькою і Чернівецькою областями.

Саме на вузькому перешийку із стрімкими скелястими берегами, у межиріччі, недалеко біля впадіння р. Збруча у р. Дністер створились такі умови захисту, що ще у X–XI ст. тут існувало Руське городище. І надалі цей природний захист був використаний владою польської держави для створення стратегічного військового об'єкта у період польсько-турецької війни 1672–1676 рр. [1].

Оскільки на період 1672 р. Кам'янець-Подільська фортеця була захоплена військом Османської імперії, а коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Ян Яблоновський [2], як і король Ян III Собеський мали на меті її відвоювати, то необхідним було створення нового стратегічного військового об'єкта.

Фортецю “Окопи Гори Святої Трійці” було зведено впродовж 1692 року. Засновували цю твердиню коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Ян Яблоновський та воєвода київський Марцін Контський для блокади доріг, що вели до захопленого турками Кам'янця-Подільського [3, 4].

Створення проекту фортеці приписують видатному голландському архітектору Тильману Гамерському, свій внесок в проектування оборонного об'єкта зробив також генерал артилерії коронної Мартин Контський, київський воєвода. Фортеця була утворена на вузькому скелястому перешийку між двома ріками утворенням двох бастионних ліній оборони [5, 6].

До складу східної лінії оборони входило два півбастиони, один бастион, рavelін і Кам'янецька брама, а до складу західної лінії – два півбастиони, рavelін і Львівська брама. Загальна довжина східної лінії оборони становила 180 ліктів, а західної – 470 ліктів. Висотна відмітка бастионів та куртин перевищувала 10 м.

Крім того, на території фортеці було збудовано обсерваційну вежу та костел для гарнізону. Щоб надати більшого значення цьому об'єкту на зламі XVII–XVIII ст. тут відбувались сеймики подільської шляхти.

Проаналізувавши історичний розвиток фортеці, можемо виокремити кілька містобудівних етапів її розвитку.

I етап (1692–1700 рр.) – закладення бастионної фортеці за принципами ренесансно-барокового містобудування, яка набула ознак староголландської військово-інженерної школи. Головною метою будівництва фортеці було створення стратегічного військового пункту. Головні чинники, що вплинули на створення цього оборонного об'єкта, – унікальні природні умови, вдале місце розташування.

II етап (1700–1730-ті рр.) – створення містечка на основі військового об'єкта, надання привілеїв на проведення щотижневих торгів та щорічних ярмарків. У цей час проводиться модернізація бастионних укріплень. Містечко проіснувало до середини XVIII ст., потім занепало. Укріплення фортеці не підтримувались у належному стані і також почали занепадати. У цей час на території фортеці розташовувався невеликий гарнізон.

III етап (1768–1769 рр.) – фортеця була зайнята військами барської конфедерації та використовувалась за призначенням [7, 8]. Влітку 1768 р. після утворення барської конфедерації невеликий гарнізон коронних військ залишив фортецю, завдяки цьому у листопаді її зайняли барські конфедерати під командуванням Казімежа Пуласького. Відділи конфедератів знаходилися в Окопах до весни 1769 р. 8 березня російський генерал Сергій Ізмайлов почав штурмувати фортецю. Конфедерати не могли утримувати занедбаних укріплень проти атаки регулярних військ. У результаті Пуласький з групою солдат втік вплав через Дністер. Під час штурму згорів костел в Окопах, в якому знаходився тоді конфедератський шпиталь.

IV етап (1772 р. – початок XX ст.) – період перебування фортеці у руїні.

У 1772 р. Окопи знаходилися під австрійською владою, яка не приймала рішень, щоб реставрувати фортецю і розмістити там знову гарнізон.

На початку XX ст. польськими фахівцями була проведена реставрація фортечних брам та костелу – єдиних, частково збережених елементів фортеці. Але у радянський період продовжився занепад елементів фортеці. Історичний костел використовувався як склад збіжжя, а відреставровані фортечні брами не доглядалися належно. Очевидно, у цей час були втрачені покриття цих об'єктів, що сприяло їх подальшому руйнуванню. Тому на період початку XXI ст. і костел, і брами перебували у незадовільному стані. У такому вигляді Львівська та Кам'янецька брами знаходяться і сьогодні.

Існуючий стан історичної фортеці у селі Окопи

На цьому етапі розвитку із усіх складових фортифікаційної системи частково збереженими є муровані з кам'яних блоків стіни двох в'їзних брам (рис. 1, 2) і фрагмент сторожової вежі, збережені у вигляді значних перепадів рельєфу фрагменти бастионів та куртин.

Рис. 1. Збережений фрагмент історичної фортеці “Окопи Святої Трійці” XVII – XVIII ст. Львівська брама. 2016 р. (фото автора)

Рис. 2. Збережений фрагмент історичної фортеці “Окопи Святої Трійці” XVII – XVIII ст. Кам'янецька брама. 2016 р. (фото автора)

Провівши натурні обстеження історичних фортифікацій, зіставивши їх із описами, історичними картографічними матеріалами [9] та сучасним опорним планом села Окопи, можемо провести реконструкцію первісної оборонної системи цього містобудівного об'єкта (рис. 3). На схемі реконструкції представлено існуючі та втрачені елементи фортеці, а також ті елементи, які збережені у видозміненому вигляді.

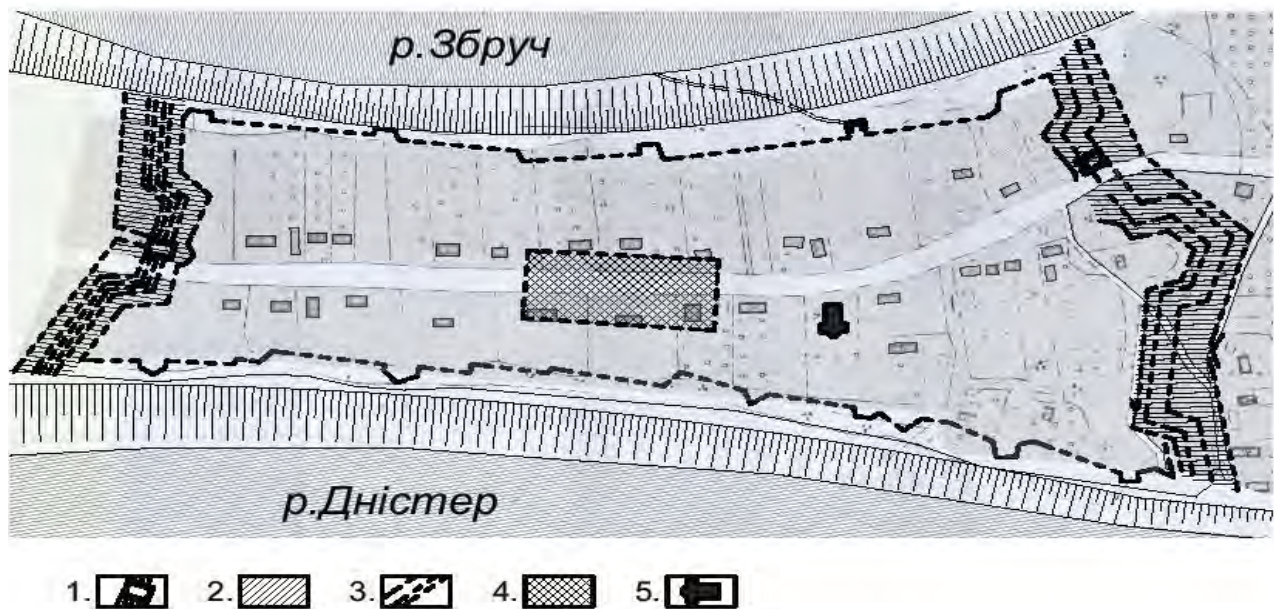

Рис. 3. Фортеця “Окопи Святої Трійці” XVII ст.

*Схема реконструкції планувальної структури історичних фортифікацій. Експлікація:
1 – збережені елементи історичних фортифікацій XVII ст.; 2 – фортифікації, збережені у вигляді значного перепаду рельєфу; 3 – втрачені елементи фортифікації;
4 – межі історичної площі Ринок; 5 – збережений костел Св. Трійці XVII ст.*

На основі метричних розмірів та особливостей реалізованих ліній оборони – півбастіонів, бастіону та куртин – можемо зарахувати фортифікаційну систему Окопів до староголландської військово-інженерної школи [10].

Використання фортифікацій такого типу зустрічаємо у видатних фортифікаційних об'єктах періоду XVII–XVIII ст., таких як м. Станіславів, м. Броди, м. Ченстохова [11]. Найцікавішим аналогічним об'єктом є фортеця у Маріямполі Галицького району Івано-Франківської області [12]. Цей об'єкт був закладений та споруджений також Яном Яблоновським у кінці XVII ст. Найцікавішими спорідненими ознаками, що уподібнюють ці два об'єкти, є саме унікальні природні умови місцевості у поєднанні із бастіонними фортифікаціями, що були використані як в Окопах, так і в Маріямполі як головний захист фортеці. При цьому ж обидві фортеці відігравали функцію міста Окопи короткий час, а місто Маріямпіль мало середмістя із приринковою забудовою, комплекс костелу, розвинений бароковий сад, замок.

Як згадувалось вище, важливим збереженим елементом первісної планувальної структури містечка є костел XVII–XVIII ст. (рис. 4). Історія цього існуючого ключового елемента планувальної структури історичного міста є складною. Костел був зведений у 1693 р., перебудований у 1748 р. в стилі бароко, від кінця XVIII ст. не виконував своєї функції та був частково зруйнований і тільки на початку XX ст. був відреставрований. Але, на жаль, за часів радянської влади костел знову був частково зруйнований, і виконував лишень складську функцію. На початку XXI ст. костел мав вигляд часткової руїни із повністю відсутнім покриттям, відсутніми заповненнями віконних та дверних прорізів. Але у 2014 р. було проведено його реставрацію та частково приведено до історичного вигляду.

Варіанти представлення історичного фортифікаційного об'єкта

Сьогодні склалась така ситуація, що колишня історична фортеця в Окопах, як і інші об'єкти (наприклад, замок XVII ст. у с. Чернелиця Івано-Франківської обл., фортеця у с. Єзупіль XVII ст. Івано-Франківської обл., місто-фортеця Маріямпіль XVII ст. Івано-Франківської обл. [13]) майже повністю невідомі для суспільства, оскільки рідко виникає можливість у той чи інший спосіб представити їхні збережені фрагменти на огляд широкому загалу глядачів. Також такі містобудівні утворення не мають статусу пам'ятки, а отже, не охороняються належно.

Рис. 4. Збережений частково реставрований костел Св. Трійці XVII ст. у с. Окопи (фото автора, 2016 р.)

Пропонуємо розпочати процес збереження унікального історико-архітектурного середовища та історичної забудови фортеці із пошуку та залучення індивідуальних підходів та можливих способів розкриття цінності цього об'єкта. Дослідивши приклади вдалого ознакування, музеєфікації та експонування колишніх оборонних комплексів у Європі (табл. 1), за допомогою яких представляють архітектурно-містобудівну цінність історичних об'єктів, видається можливим застосувати їх до частково втраченої бастионної фортеці в с. Окопи.

Найпоширеніші способи ознакування історико-архітектурної спадщини:

- символічне ознакування втрачених цінних історичних об'єктів представлено у вигляді інформаційних знаків-символів;
- площинні та об'ємно-просторові трасування контурів втрачених цінних історичних оборонних споруд (найчастіше виконують за допомогою контрастних типів мощення або контрастної цегляної чи кам'яної кладки);
- макетні об'ємно-просторові композиції, які представляють зменшені копії втрачених елементів історичного середовища;
- розкриття та експонування збережених фрагментів історичних фортифікацій (можливо влаштувати підземні та надземні розкриття);
- представлення об'ємно-просторової композиції втраченого історичного об'єкта у середовищі за допомогою мультимедійних та інтерактивних інфобоксів, які дають можливість якнайповніше відтворити втрачені елементи;
- асоціативне представлення втраченої історичної панорами, силуету комплексу за допомогою малих архітектурних форм.

Проведення символічного ознакування цінних об'єктів на території історичної фортеці в с. Окопи дасть можливість підсилити значення історико-архітектурної спадщини, донести до жителів та гостей регіону історичні аспекти розвитку місцевості, а також різко знизити руйнування та нищення пам'яткових об'єктів архітектури та історії.

Наступним важливим аспектом збереження, охорони та адаптації цінного історичного фортифікаційного комплексу є залучення його до існуючих туристичних маршрутів, створення нового туристичного осередку та популяризація цього об'єкта за допомогою інноваційних інформаційних технологій.

Варіанти ознакування історико-архітектурної спадщини у містах Європи

<p>Площинні та об'ємно-просторові трасування контурів втрачених цінних історичних оборонних споруд (найчастіше виконують за допомогою контрастних типів мощення, або контрастної цегляної чи кам'яної кладки)</p>	<p>Ознакування втрачених цінних історичних об'єктів представлене у вигляді інформаційних знаків-символів</p>
 <p><i>Трасування історичних втрачених споруд на площі ринок у місті Холмі</i></p>	 <p><i>Ознакування втрачених історичних фортифікацій міста Кракова знаками-символами</i></p>
<p>Розкриття та експонування збережених фрагментів історичних фортифікацій (можливо влаштовувати підземні та надземні розкриття)</p>	<p>Макетні об'ємно-просторові композиції, які представляють зменшені копії втрачених елементів історичного середовища</p>
 <p><i>Експозиція фрагментів оборонних мурів у історичному ядрі міста Ярославля</i></p>	 <p><i>Макет історичного Кракова</i></p>
<p>Представлення об'ємно-просторової композиції втраченого історичного об'єкта у середовищі за допомогою мультимедійних та інтерактивних інфобоксів</p>	<p>Асоціативне представлення втраченої історичної панорами, силуету комплексу за допомогою малих архітектурних форм</p>
 <p><i>Інтерактивний інфобокс у споруді історичного манежу, який пристосований під виставкову галерею в місті Ланцоті</i></p>	 <p><i>Історична панорама вулиці у місті Брно представлена у вигляді малої архітектурної форми</i></p>

Сьогодні значна частина пам'яток фортифікаційного мистецтва Західної України задіяна в популярних екскурсійних маршрутах. До таких тематичних маршрутів та програм можливо долучати маловідомі цінні історичні фортеці та їх збережені фрагменти. Оскільки колишня фортеця “Окопи Святої Трійці” знаходиться на віддалі 10 км від популярного замку у Хотині і 30 км від Кам'янець-Подільської фортеці, то включення цього об'єкта до туристичної програми регіону дасть можливість популяризувати малодосліджену історичну фортецю “Окопи” та розвинути різні види туристичної діяльності, такі як культурний туризм, археологічний туризм та віртуальний туризм (таблиця).

Висновки

Проведене дослідження передумов становлення та особливостей історико-містобудівного розвитку фортеці та виконана у дослідженні теоретична реконструкція майже втрачених фортифікацій “Окопи Святої Трійці”, що розташована у с. Окопи Тернопільської області, є першим кроком на шляху до розкриття та представлення цінності історичного унікального оборонного комплексу. Наступним кроком буде пошук шляхів представлення зруйнованої унікальної фортеці, вибір методів, які допоможуть якнайповніше розкрити особливості об'єкта та перетворити його на популярний туристичний осередок регіону.

1. Скочиляс І. *Окопи Святої Трійці: історія села // Надзбручанська правда*. – 1990. – 14, 21 квітня, 5, 19 травня. 2. Wagner M. *Stanisław Jabłonowski (1634–1702) // Polityk i dowódca*. – Siedlce, 1997. – Cz. 2. 3. Finkel L. *Okopy św. Trójcy: Dwa epizody z dziejów Polski*. – Lwów, 1889. – 69 s. 4. Wojtasik J. *Ostatnia rozprawa zbrojna z Turkami i Tatarami w 1698 r., Cz. I. Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1967. – T. XIII/1. – S. 63–127. 5. Dybaś B. *Fortece Rzeczypospolitej: Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. – Toruń, 1998. – 381 s. 6. Marcinek R. *Okopy świętej Trójcy*. – *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, 1995. – T. XXVII. – S. 217–229. 7. Брязгунов Ю. *Барська конфедерація: сигнал із минулого // Неопалима купина*. – 1995. – № 5–6. 8. *Konopczynski W. Konfederacja Barska*. – Warszawa, 1991. – T. 1. – S. 146. 9. Скочиляс І. *План фортеці Окопів Святої Трійці // Надзбручанська правда*. – 1990. – 25 травня. – С.1. 10. *Bogdanowski J. Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*. – Krakow, 1988. – 2 wyd. – S.79–83. 11. Лукомська З. *Втілення принципів європейського містобудування XVI–XVII ст. при закладенні міста Івано-Франківська / Науковий вісник ЛДЛУ*. – Львів, 2004. – Вип. 14.4. – С. 27–34. 12. *Lukomska Z., Polishchuk L., Lukomska H. Disclosure of the value of urban heritage in Western Ukraine as a way to its preservation / Technical Transactions. Architecture. Iss. 7-A (10)*. – Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej. – 2015. – S. 39–50. 13. Лукомська З. *Об'єкти містобудівної спадщини XVII – XVIII ст. на території Івано-Франківської області. Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій: зб. наук. пр. за результ. VII Міжнар. конф. молодих науковців*. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. – Вип. 7. – С.172–186.

S. W. Lukomska

National University Lviv Polytechnic,
Department of Restoration of Architectural and Art Heritage

OKOPY OF THE HOLY TRINITY – HISTORICAL FORTRESS, SITUATED IN TOWN TERNOPIL

© Lukomska S. W., 2016

In this article one of the little-known fortified objects, called Okopy of the Holy Trinity, is represented. This fortress was erected in the XVII century on the territory of modern village Okopy, situated near town Borshchiv in Ternopil region.

Stanisław Jan Jabłonowski (crown hetman of the Polish-Lithuanian Commonwealth) and Marcin Kazimierz Kański (voivode of Kyiv) - are known as the founders of this stronghold. The authorship of the project is ascribed to the famous Dutch architect Tylman van Gameren.

The uniqueness of this object is hidden in its location on a narrow isthmus surrounded by a rapid rocky shores, between two rivers - Zbruch and Dnister. The fortress consisted of two lines of defense. The structure of the eastern line of defense consisted of: two demi-bastions, one bastion, ravelin and the gate (called "Kamjanetska"). The structure of the western line includes: two demi-bastions, ravelin and the gate (called "Lvivska"). The features of the former strategic military object and stages of its development are also presented in this article. Castle reached its greatest prosperity in the beginning of XVIII century - after receiving the status of the "city", but after arriving of Austrian Empire the fortress finally collapsed.

In this article we defined that fortification system Okopy of the Holy Trinity belongs to old Dutch military engineering school. We can find using of such type of fortification in famous objects dated XVII - XVIII centuries, we are talking about Stanislaviv, Brody, Czestochowa. The most interesting of analogous objects is fortress Mariampil situated in Galician district of Ivano-Frankivsk region, which was built in the late XVIIc. by Jan Jabłonowski. The most interesting related features, that assimilated these two objects, are unique natural local conditions combined with bastion fortifications, that were used both in Okopy and in Mariampil as a major defense measures.

At this stage of development, we have partially preserved fragments of two entrance gates, fully preserved fragment of guard tower, fragments of bastions and curtain walls are saved in the form of significant differences of relief. Nowadays, the former valuable historical fortress has no conservation status, for this reason, all preserved fragments are going to ruin.

While our research work we made an identification of the surviving elements of the former fortress and implemented theoretical reconstruction of its original planning structure. We also presented ideas concerning protection and preservation of existing historical fragments of the fortress.

Also we considered examples of successful marking, museumification and exhibiting of the former defense complexes in Europe. An important aspect of the protection, conservation and adaptation of valuable historic fortification complex involves in joining them to the existing popular tourist ways and programs. Given the fact that a former fortress Okopy of the Holy Trinity is located nearby the famous tourist attractions: the castle in Khotyn and the fortress in Kamjanets-Podilsky, for this reason the inclusion of the object to the tourism program of the region enables to promote this historical complex and helps in its protection and preservation.

Key words: historical fortress, bastion line of defense, reconstruction, revalorization, protection of historical and architectural heritage.